

**ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΤΑΘΕΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ
Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ**

ΥΠΟ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

ΥΠΟ

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Μονάχου
Τακτικοῦ Μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν

Ἡ σύγκληση τοῦ παρόντος πανορθόδοξου ἐπιστημονικοῦ συμποσίου στὸ κατώφλι τῆς τρίτης χιλιετίας ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίᾳ Ἱεροσολύμων, τὴν μητέρα πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, στὸν τόπο, ὅπου ἔζησε καὶ ἔδρασε ὁ Κύριος καὶ Θεὸς ἡμῶν, σηματοδοτεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου πρὸς τοῖς ἄλλοις τρία τινά: *Πρῶτον*, ὑπομνησκει τίς ἀπαρχές τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἀρχικῶς παραδοθεῖσα **μία** χριστιανικὴ πίστι καὶ Ἐκκλησία· ἀντιδιαστέλλει, *δεύτερον*, τὴ μία αὐτὴ ἀρχικὴ πίστι πρὸς τὴ σὺν τῷ χρόνῳ πολλαπλῇ ἀλλοίωσὶ τῆς καὶ τὴν ὑπαρξὴ σήμε-
ρα πολλῶν ἀντὶ τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας· καὶ *τρίτον*, ὑπενθυμίζει τὸ μέγιστο καθῆκον παντὸς χριστιανοῦ ἐνώπιον τῆς τρίτης χιλιετίας, ἥτοι τὴ μέριμνα γιὰ τὴν τοῦλάχιστον ἐν τοῖς καιρίοις ἀποκατάστασι τῆς μιᾶς πίστεως καὶ τῆς ἐνότητος τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἐνώπιον τοῦ καθήκοντος αὐτοῦ καὶ ὡς ὀρθόδοξος θεολόγος, ποὺ ζῇ καὶ δρᾷ στὸ νεοσύστατο Τμήμα Ὁρθόδοξου Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου, δηλαδὴ σὲ χώρῳ παραδοσιακὰ μὴ ὀρθόδοξο, ἐπέλεξα τὸ παραπάνω θέμα, ἐπειδὴ συνδυάζει ἀκριβῶς τὰ τρία προ-
μνημονευθέντα σημεῖα: Ἀναφέρεται, *πρῶτον*, σαφῶς στὴν ἐξ ἀρχῆς παραδοθεῖσα μία πίστι, ἡ ὁποία γιὰ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν διαφυλάσσεται ἀκραιφνῶς στὴν πατερικὴ παράδοσι. Θίγει, *δεύτερον*, θεολογικὰς πτυχές, πού, ἂν καὶ κατέχουν ἀμετάβλητη καὶ σταθερὴ σημα-

σία για τη χριστιανική θεολογία και πίστη, ἔχουν παραμεληθεῖ –κυρίως, ἀλλὰ ὄχι μόνον στίς δυτικὲς Ἐκκλησίες. Λόγω τῆς σημασίας τους αὐτῆς δύνανται, *τρίτον*, νὰ συμβάλλουν σοβαρὰ, κατὰ τὴ γνώμη μου, στὴν ἀποκατάσταση τῆς μιᾶς πίστεως καὶ τῆς ἐνότητας τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ὑπάρχουν μὲν περισσότερες τέτοιες σταθερὲς θεολογικὲς πτυχὲς στὴν πατερικὴ παράδοση, ποὺ θὰ μπορούσαν ν' ἀποτελέσουν ἀντικείμενο τῆς ἀνακοινώσεως αὐτῆς, περιορίζομαι ὅμως παραδειγματικά καὶ γιὰ λόγους χρόνου μὲ πολλὴ συντομία στίς ἀκόλουθες τρεῖς:

1. Πιστότητα στὴν παραδεδομένη πίστη.
2. Ἡ διάκριση μεταξὺ «δόγματος θεολογίας» καὶ «μυστηρίου οἰκονομίας» ἥτοι μεταξὺ «οὐσίας» καὶ «ἐνεργειῶν» τοῦ Θεοῦ.
3. Πίστη καὶ λόγος.

1. Πιστότητα στὴν παραδεδομένη πίστη

Οἱ λόγοι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου «*παρέδωκα γὰρ ὑμῖν..., ὃ καὶ παρέλαβον*» (Α' Κορ. 15,3) εἶναι χαρακτηριστικοὶ γιὰ τὴν πιστότητα καὶ ἀφοσίωση στὴν παραδεδομένη πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Πρόκειται, ὅπως διακηρύσσει ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, γιὰ «*τὴν ἐξ ἀρχῆς παράδοσιν καὶ διδασκαλίαν καὶ πίστιν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἣν ὁ μὲν Κύριος ἔδωκεν, οἱ δὲ ἀπόστολοι ἐκήρυξαν καὶ οἱ πατέρες ἐφύλαξαν. Ἐν ταύτῃ γὰρ ἡ Ἐκκλησία τεθεμελιώται, καὶ ὁ ταύτης ἐκπίπτων οὐτ' ἂν εἴη, οὐτ' ἂν ἔτι λέγοιτο Χριστιανός*»¹. Ἡ πιστότητα καὶ προσήλωση αὐτῇ στὴν παραδεδομένη πίστη, ποὺ κυριαρχεῖ ἀπ' ἀρχῆς στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, βρίσκει τὴν κλασσικὴ τῆς διατύπωση στὴ γνωστὴ εἰσαγωγικὴ φράση τοῦ ὅρου τῆς τετάρτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου «*Ἐπόμενοι τοίνυν τοῖς ἁγίοις Πατράσιν...*»².

Στὰ παραδείγματα αὐτὰ γίνεται ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένα ἄρθρα πίστεως, σὲ αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ οὐσιώδη τῆς πίστεώς της: Ἔτσι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ὁμιλεῖ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Κυρίου «*ὕπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν*», τὴν Ταφή καὶ Ἀνάστασή Του· τὸν Μέγα Ἀθανάσιο ἀπασχολεῖ ἡ πίστη στὴν

1. Ἀθανασίου Μεγάλου, Ἐπιστ. πρὸς Σεραπίωνα ... 1, 28: ΒΕΠ 33, 116 (P.G. 26, 593).

2. Ἱ. Καρμίρη, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* (=ΔΣΜν), τ. 1, Graz ²1968 σελ. 175.

Ἁγία Τριάδα· καὶ ὁ ὄρος τῆς Χαλκηδόνος διδάσκει τὴν ἔνωση τῆς θείας καὶ ἀνθρώπινης φύσεως στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ «*ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαφρέτως καὶ ἀχωρίστως*». Πρόκειται, θὰ μπορούσαμε νὰ συνοψίσουμε, γιὰ τὸν «κανόνα τῆς ἀληθείας» καὶ τὴν πίστη «*εἰς ἓνα Θεὸν Πατέρα ... καὶ εἰς ἓνα Χριστὸν Ἰησοῦν ... καὶ εἰς Πνεῦμα Ἅγιον*»³, ὁ ὁποῖος ὄντως δὲν ἐπιδέχεται καμμία μεταβολὴ καὶ ἀλλοίωση καὶ σημαίνει τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Λίγους αἰῶνες ἀργότερα ἡ ἀναφορὰ στὴν παραδεδομένη πίστη γενικεύεται ὅμως αἰσθητά. Ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς⁴ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός⁵ διατρανώνουν λόγου χάριν τὸ γνωστὸ «*ἐρῶ τοιγαροῦν ἐμὸν οὐδέν*». Μὲ τὸν τρόπο ὅμως αὐτὸ δὲν γίνεται εὐκρινῶς διάκριση μεταξὺ ἀμεταβλήτων καὶ σταθερῶν γνωρισμάτων τῆς πίστεως τῆς Ἑκκλησίας καὶ στοιχείων, ποὺ ἐνδεχομένως προσετέθησαν σὺν τῷ χρόνῳ καὶ δὲν ἔχουν ἕξ ἴσου δεσμευτικὸ χαρακτήρα. Ἡ θεολογικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη κορυφώνεται, νομίζω, στὴν ἄποψη τοῦ ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ⁶: «*Ἡ γὰρ κατὰ σμικρὸν τῶν παραδεδομένων ἀφαίρεσις, ὥς ἐξ οἰκοδομῆς λίθων, θᾶπτον ἅπασαν τὴν οἰκοδομὴν καταρρήγνυσιν*». Ἡ πλήρης αὐτὴ προσήλωση πρὸς τὴν παραδεδομένη πίστη καταφάσκεται γενικῶς καὶ σήμερα στὴν Ἑκκλησίᾳ μας.

Στὴν τάση αὐτὴ στὴν Ὁρθόδοξη Ἑκκλησία ἀντιτίθενται σὲ σοβαρὸ βαθμὸ οἱ ἀπόψεις, ποὺ ἐπεκράτησαν στὴ Δύση. Τὴν ἀντίθεση αὐτὴ μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε σὲ περισσότερους τομεῖς. Περιορίζομαι στοὺς ἐξῆς δύο:

3. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 1,9,4 καὶ 10,1: ΒΕΠ 5, 114 καὶ 115 (P.G. 7, 545 B καὶ 549 A). Πρβλ. καὶ Θεοδώρου Στουδίτου, *Ἐπιστ. II*, 86: P.G. 99, 1332: «*Ἐπεὶ δὲ περὶ Θεοῦ καὶ εἰς Θεὸν ὁ λόγος ... οὐδ' ἂν τις τῶν ἀγγέλων εἴη, τολμήσειεν ἂν κἂν τὸ βραχύτατον παρακινήσαι· ὥς διὰ τούτου τοῦ παντὸς εὐαγγελίου ἀνατρεπομένου*».

4. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἐπιστ. 15*: P.G. 91, 544 D. Βλ. καὶ Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν: P.G. 91, 1301 B.

5. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, Προοίμιον* 860: Kotter I, 53 (P.G. 94, 525 A). Πρβλ. ἐπίσης *Κεφάλαια φιλοσοφικά 2*: Kotter I, 55. (P.G. 94, 533 A).

6. *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας 1*: Kotter III, 168 (P.G. 94, 1284 A). Βλ. καὶ Ἰσιδώρου Σεβίλλης, *Quaestiones in Vetus Testamentum*, praef.: PL 83, 209 A: «*...lector non nostra leget, sed veterum releget. Quod enim ego loquor, illi dicunt; et vox mea ipsorum est lingua*».

1. Ὡς πρὸς τὴ σημασία, ποὺ ἀποδίδεται στὴν Παράδοση. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἐξῆς τείνουν Προτεστάντες καὶ Ρωμαιοκαθολικοὶ πρὸς δύο ἀκραῖες θέσεις σχετικὰ μὲ τὴν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ μὲν ἐξαίρουν συχνὰ τὴν Ἁγία Γραφή ὡς μόνη πηγὴ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ διδασκαλίας (*sola scriptura*), οἱ δὲ θεωροῦν τὴν Παράδοση ὡς δευτέρη ἰσάξια πηγὴ τῆς καὶ ἐκπροσωποῦν ἔτσι ἓνα εἶδος διαρχίας (Dualismus: Γραφή καὶ Παράδοση⁷, Σύνοδος τῆς Τριδέντου). Ἀποτέλεσμα τῶν προτιμήσεων αὐτῶν εἶναι ἀφ' ἑνὸς νὰ ἔχουν ἀμφοτέρωθεν μία διαταραγμένη σχέση μὲ τὴν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐπιρρίπτουν στὴν Ὁρθόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ παραδοσιοκρατία (Traditionalismus). Τῇ μορφῇ αὐτῇ ἐκφράζουν κυρίως προτεστάντες θεολόγοι (π.χ. οἱ Friedrich Loofs⁸, Adolf von Harnack⁹, Hans Freiherr von Campenhausen¹⁰ κ.λπ.)· ὅμως καὶ μερικοὶ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἐνορχηστρώνουν εὐχαρίστως τὴ φωνή τους στὴν κατηγορία αὐτῇ, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ γνωστὸς Hans Küng¹¹. Ὑπάρχουν μάλιστα ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι,

7. Ἡ διαρχία Γραφῆς καὶ Παραδόσεως στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησίᾳ ἀνάγεται κυρίως στὴ Σύνοδο τοῦ Τριδέντου: H. Denzinger – A. Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum et Definitionum* ..., Freiburg ³⁶1976, σ. 364 ἐξ. Πρβλ. σχετικὰ J. Ratzinger, *Tradition*, ἐν: *LThK*, τ. 10, Freiburg 1965, Στ. 296: «Das Konzil v. Trient bedeutet insofern eine Wende im T(raditions) begriff, als es angesichts der protestantischen Ablehnung der T. diese als einen neben der Schrift stehenden eigenen Bereich herauszustellen genötigt war (D 783 f.) Als Folge davon trat in der nachtridentinischen Theologie die Auffassung der T. als einer zweiten Materialquelle neben der Schrift immer mehr in den Vordergrund, wenn sie auch nie alleinherrschend wurde». Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο, ὅτι καὶ ἡ Β' Βατικανὴ Σύνοδος δέχεται περιπτώσιακά τὸ ἴδιο (πρβλ. *Dogmatische Konstitution über die göttliche Offenbarung* 2,9: *LThK*, τ. 13, Freiburg 1967, σ. 525), ἀν καὶ στὸ ἴδιο Διάταγμα εἶναι ἐμφανὲς ἡ προσπάθεια νὰ ὑπερνικηθεῖ ἡ διαρχία. Πὰ τὴ νεώτερη δυτικὴ ἐξέλιξη εἶναι ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα ἡ μελέτη τοῦ P. Lengsfeld, *Überlieferung, Tradition und Schrift in der evangelischen und katholischen Theologie der Gegenwart*, Paderborn 1962.

8. *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte*, hg. v. K. Aland, 1, Teil, Halle (Saale) 1950, σ. 262 ἐξ.

9. Πρβλ. A. v. Harnack, *Das Wesen des Christentums*, hg. und kommentiert v. Tr. Rendtorff, Gütersloh 1999, σ. 209 ἐξ. Βλ. καὶ E. Benz, *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*, Freiburg i. Br./München 1952, σ. 242.

10. *Griechische Kirchenväter*, Stuttgart ³1961, σ. 169: «Die griechische Theologie ist an ihrem Traditionalismus langsam erstickt ... Die «Väter» waren so heilig geworden, daß sie zuletzt keine Söhne mehr zeugen konnten, die ihnen an Lebenskraft gleichkamen».

11. Πρβλ. H. Küng, *Christ sein*, München/Zürich 1974, σ. 491.

οἱ ὅποιοι κατηγοροῦν τὴν ἴδια τους τὴν Ἐκκλησίᾳ γιὰ κατάχρηση θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων ἐκ τῆς παραδόσεως, π.χ. Norbert Greina-cher¹², Johannes Gründel¹³ κ.λπ. Εἶναι περιττὸ νὰ προσθέσω ἐδῶ, ὅτι ἡ μομφή αὐτὴ βρῖσκεται σὲ πλήρη διάσταση πρὸς τὴν αἰτίαση, ποὺ ἐγείρουν οἱ Ὁρθόδοξοι ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς πρώτης χιλιετίας ἀπέναντι στοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς καὶ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς τους ἀπέναντι στοὺς Προτεστάντες. Πρόκειται γιὰ τὴ μομφή τοῦ «νεωτερισμοῦ» καὶ τῶν «καινοτομιῶν» περὶ τὴν πίστη.

2. Ὡς πρὸς τὴ σημασία τῶν Συνόδων καὶ δὴ τῶν Οἰκουμενικῶν. Πὰ τὴν μὲν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησίᾳ οἱ ἀποφάσεις τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων κατέχουν τέτοια σημασία, ὥστε νὰ ἀντικατοπτρίζεται ἡ σημασία αὐτὴ στὴν αὐτοσυνειδησία της, ὡς τῆς Ἐκκλησίας τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων¹⁴. Διαφορετικὴ εἶναι ὅμως ἡ ἐξέλιξη στὴ Δύση. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἀρχίζει νὰ ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη, ὅτι οἱ ἀποφάσεις τῶν Συνόδων ἐπιδέχονται βελτίωση (emendatio), ὅτι δηλαδὴ μεταγενέστερες Σύνοδοι διορθώνουν τὶς προηγουμένους¹⁵. Ἡ γνώμη αὕτη, ποὺ καθ' ἑαυτὴ δὲν εἶναι τελείως λανθασμένη, ὁδήγησε, *πρῶτον*, στὴ μειωμένη ἐκτίμηση τῶν Συνόδων

12. Römisch statt katholisch. *Der neue Weltkatechismus ein Desaster*, Süddeutsche Zeitung, 9/10 Januar 1993, σ. 113.

13. Κατὰ τὸν Johannes Gründel (*Hilfe oder Hindernis? Zur debate* 23/5, 1993, 6) ἡ Νέα Ρωμαιοκαθολικὴ Κατήχησις προτιμᾷ «τὴν ἐπιχειρηματολογία, ποὺ στηρίζεται στὴν ἐξουσία (τ.ἔ. τοῦ Πάπα) καὶ τὴν Παράδοση» (das Autoritäts - und Traditionsargument).

14. Χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου πρὸς τοὺς Αὐτοκράτορες Μιχαὴλ καὶ Θεόφιλον: Ἐπιστ. II, 199: P.G. 99, 1600 B-1612 C. "Ελεγχος καὶ ἀνατροπὴ ...", 30: P.G. 99, 472 ἐξ. Ἐπιστ. II, 162: P.G. 99, 1516 A. Πρβλ. καὶ τὸν ὄρο τῆς Συνόδου 879-880: Ἱ. Καριμίρη, ΔΣΜν, τ. 1, σ. 268 und 269. Βλ. σχετικῶς καὶ Johan Meijer, *A Successful Council of Union. A Theological Analysis of the Photian Synod of 879-880*, (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 23), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 267. Πρβλ. σχετικῶς καὶ Φωτίου, Ἐπιστ. I, 5: Balettas, σ. 140-142. Mansi 13, 349 E: «Εἴ τις οὐ παραδέχεται τὴν καθ' ἡμᾶς ἀγίαν ταύτην καὶ οἰκουμενικὴν ἐβδόμην σύνοδον ... ἀνάθεμα ἔστω ἀπὸ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, καὶ τῶν ἁγίων οἰκουμενικῶν ἑπτὰ συνόδων». Vgl. auch Th. Nikolaou, *Die Synodale Verfassung und die Ökumenischen Konzile der Kirche*, Ofo 5 (1991) 215-221.

15. Τὴν ἀποψη αὕτη ὑποστηρίζουν μερικοὶ δυτικοὶ θεολόγοι, παραπέμποντας στὸν ἱερὸ Αὐγουστίνου, *De baptismo contra donatistas* 2,14: CSEL, 51, 178 ἐξ.

στοὺς κόλπους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ἐπιτάχυνε ἰδιαίτερος ἡ ἐμφάνιση τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὸ πρωτεῖο καὶ τὸ ἀλάθητο τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης καὶ ὁλοκλήρωσε ἡ νίκη τοῦ Παπισμοῦ κατὰ τοῦ Συνοδοτισμοῦ (conciliarismus) στὸ Μεσαίωνα. Σήμερα—καὶ μὲ βάση τὸν ἀπὸ τοῦ 1983 ἰσχύοντα νέο Codex Iuris Canonici τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας— ἔχει παγιωθεῖ ἡ διδασκαλία, ὅτι οἱ Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι εἶναι λίγο-πολύ συμβουλευτικὰ μόνον ὄργανα τοῦ Πάπα (πρβλ. κανόνες 336-341). Ὅτι καὶ οἱ Προτεστάντες δὲν ἀποδίδουν τὴν πρέπουσα σημασία στὶς Συνόδους καὶ ὅτι ἐπικρατεῖ σχετικὰ ποικιλία γνώμῶν στοὺς κόλπους τοὺς τὸ ἀντιπαρέρχομαι ὡς κατὰ τὸ κοινῶς γνωστὸ. Πάντως ἡ περιορισμένη ἐκτίμηση τῶν Συνόδων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ καθόλου πορεία τῆς θεολογίας στὴ Δύση ἐπέφεραν, *δεύτερον*, τὴ γνωστὴ θεωρία περὶ ἐξελίξεως τοῦ δόγματος, ποὺ καλλιιεργήθηκε ἰδιαίτερος στοὺς νεοσχολαστικoὺς κύκλους τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰῶνα.

Σὲ σχέση μὲ ὅσα ἐλέχθησαν παραπάνω προκύπτει ἡ ἀνάγκη αὐτοελέγχου καὶ ἀναθεωρήσεως ὠρισμένων τοποθετήσεων τῶν Ἐκκλησιῶν, ἔαν καὶ ἐφόσον ἐνδιαφέρονται σοβαρὰ γιὰ τὴν ἐνότητά τους: Μήπως οἱ δυτικὲς Ἐκκλησίαι πρέπει ν' ἀποκαταστήσουν τὴν ἀρχικὴ σχέση πρὸς τὴν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, δοθέντος ὅτι ἡ Παράδοση εἶναι ἡ ἴδια ἡ ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ ἀμετάβλητο στοιχεῖο τῆς πίστεως τῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων; Μήπως κατὰ συνέπειαν ἡ Παράδοση οὔτε μπορεῖ νὰ αὐτονομηθεῖ κατὰ τὸ ρωμαιοκαθολικὸ πρότυπο οὔτε ὅμως καὶ νὰ παραθεωρηθεῖ, ὅπως ἀξίωσε ἡ Μεταρρύθμιση; Μήπως Ρωμαιοκαθολικοὶ καὶ Προτεστάντες πρέπει νὰ προσδώσουν μεγαλύτερη προσοχὴ στὴν ἀπ' ἀρχῆς παραδεδομένη πίστη ἰδιαίτερος ὅπως αὐτὴ διατυπώθηκε στὶς ἀποφάσεις τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων; Μήπως ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία εἰδικώτερα πρέπει νὰ διερωτηθεῖ σοβαρὰ, ἂν τὸ περὶ πρωτείου καὶ ἀλαθίτου τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης δόγμα τῆς δὲν ἀνατρέπει τὴν παραδεδομένη πίστη καὶ πρέπει νὰ τὸ ὑποτάξει στὴ συνοδικότητα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἡ ὑποταγὴ αὐτὴ βιώθηκε στὴν πρώτη χιλιετία;

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά πρέπει καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία νὰ διερωτηθεῖ, μήπως ἀπαιτεῖται ὄντως διάκριση μεταξὺ οὐσιωδῶν καὶ ἐπουσιωδῶν ἄρθρων πίστεως. Μήπως δηλαδὴ πρέπει νὰ δεχθεῖ, ὅτι καὶ γιὰ

τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχει μία «τάξη ἢ “ἱεραρχία” τῶν ἀληθειῶν» τῆς πίστεως¹⁶; Μήπως πρέπει ὡς ἐκ τούτου ν' ἀποφεύγει τυχὸν μαξιμαλιστικὲς ἀπαιτήσεις καὶ νὰ μὴ θέτει στὶς ἄλλες Ἐκκλησίες ὅρους «πλὴν... τῶν ἐπάναγκες» (Πράξ. 15, 28); Μήπως τέλος πρέπει ὅλοι μαζί, ὁρθόδοξοι καὶ μὴ, νὰ ἐπανανακαλύψουμε «τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας», νὰ διακρίνουμε δηλαδὴ μεταξὺ Παραδόσεως καὶ παραδόσεων, ἥτοι μεταξὺ τῶν ἀληθειῶν, οἱ ὁποῖες ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου εἶναι τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα γιὰ τὴ σωτηρία μας δόγματα, ποὺ δὲν ὑπόκεινται σὲ καμμία ἐξέλιξη, καὶ ἐκείνων, ποὺ ἀποτελοῦν περαιτέρω ἐκφάνσεις καὶ λιγώτερο δεσμευτικὲς ἐκφράσεις πίστεως, λατρείας καὶ τάξεως;

2. Ἡ διάκριση μεταξὺ «δόγματος θεολογίας» καὶ «μυστηρίου οἰκονομίας» ἥτοι μεταξὺ «οὐσίας» καὶ «ἐνεργειῶν» τοῦ Θεοῦ.

Στὶς θεολογικὲς σταθερὲς Μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι χρειάσθηκε νὰ καταπολεμήσουν κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα αἱρέσεις ἀναφερόμενες στὴν περὶ Ἀγίας Τριάδος πίστη τῆς Ἐκκλησίας, συγκαταλέγονται μερικὲς διακρίσεις, οἱ ὁποῖες ἐρεΐδονται στὴν Ἀγία Γραφή, ἐκπροσωπήθησαν εὐρέως στὴν πατερικὴ παράδοση καὶ εἶναι ὡς ἐκ τούτου χρήσιμες γιὰ τὴ χριστιανικὴ θεολογία καὶ Ἐκκλησία ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἐπὶ παραδείγματι, ἡ διάκριση μεταξὺ «κτιστοῦ» καὶ «ἀκτίστου», μεταξὺ «δόγματος θεολογίας» καὶ «μυστηρίου οἰκονομίας» ἢ μεταξὺ «οὐσίας» καὶ «ἐνεργειῶν» τοῦ Θεοῦ. Τέτοιες διακρίσεις ἐνέχουν βασικὴ σημασία, γιατί χαράσσουν σαφῶς καὶ ἐκ τῶν προτέρων τὰ ὅρια τῆς χριστιανικῆς θεολογίας καὶ πίστεως καὶ μάλιστα αὐτοῦ, ποὺ μποροῦμε νὰ ἐννοήσουμε γενικὰ περὶ Θεοῦ καὶ νὰ ἐκφράσουμε εἰδικώτερα μὲ τὸν προφορικὸ καὶ γραπτὸ λόγιον ἢ μὲ τὴν εἰκονογραφία.

Ἰδιαίτερος σπουδαία καὶ ἀξιοπρόσεκτη ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ

16. Ἡ ἐκφραση «*ordo seu "hierarchia" veritatum*» προέρχεται ἀπὸ τὴ Β' Βατικανὴ Σύνοδο: *Unitatis redintegratio* 11: *LThK* τ. 13, σ. 86. Πρβλ. καὶ Th. Nikolaou, *Die Einheit der Kirche angesichts des dritten Jahrtausends. Zehn Positione*, Ofo 12 (1998) 80.

διάκριση μεταξύ «δόγματος θεολογίας» και «μυστηρίου οίκονομίας»¹⁷. Ὑπὸ τοὺς ὅρους «δόγμα θεολογίας» ἐννοοῦν οἱ Πατέρες τὴ διδασκαλία περὶ τοῦ Ἐνὸς ἐν Τριάδι Θεοῦ. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ εἶναι ἡ θεολογία μὲ τὴν κατ' ἐξοχὴν ἐννοία τοῦ ὅρου. Σύμφωνα μὲ τὴ σημασία αὐτὴ καὶ μὲ βάση τὴ σχετικὴ διδασκαλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς¹⁸ «φράσαι μὲν (τ.ἔ. Θεὸν) ἀδύνατον ... νοῆσαι δὲ ἀδυνατώτερον»¹⁹. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Θεὸς εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπινο λόγο ἀπρόσιτος καὶ ἀκατάληπτος, εἶναι «ὑπερέκεινα πάσης οὐσίας καὶ ἀνθρωπίνης ἐπινοίας»²⁰. Μόνον ὁ Θεὸς γνωρίζει τὸν ἑαυτό Του, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ ἄνθρωποι δὲν γνωρίζουν «οὐδ' ὅτι ποτὲ ἔστιν ... τὸ Θεῖον, ἢ ὃ τί πέρα ἔστιν»²¹. Γι' αὐτό, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὸ Θεὸ καθ' ἑαυτόν, προτιμῶνται ἀποφατικὲς ἐκφράσεις, ὅπως ἀπειρος, ἀόρατος, αὔλος, ἀσώματος, ἀσχημάτιστος, ἀναρχος, ἀτρεπτος, ἀπερίγραπτος, ἀκατάληπτος, ἀπερινόητος κ.τ.λ.

Τὸ ἀποφατικὸ αὐτὸ στοιχεῖο ἐξαίρουν διαρκῶς πρὸ πάντων οἱ Ἕλληνες ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ Πατέρες. Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς λέγει, ὅτι τὸ Θεῖον εἶναι «ἀόρατον ... καὶ ἄρρητον ... ἀδιαίρετον ...», διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἄπειρον ... καὶ τοίνυν ἀσχημάτιστον καὶ ἀνωνόμαστον»²². Κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον²³ «Τὸ θεῖον ἀκατονόμαστον ... οὐσίαν Θεοῦ παντελῶς οὔτε νοῦς ἐχώρησεν οὔτε φωνὴ περιέλαβε». Ὁ Γρηγόριος Νύσσης²⁴ γίνεται ἀκόμη πιὸ σαφὴς

17. Πρβλ. Γρηγορίου Θεολόγου, Ὁμιλία 38, 8: ΒΕΠ 60, 67 (P.G. 36, 320 B). Βασιλείου Μεγάλου, Κατ' Εὐνομίον 2, 3: ΒΕΠ 52, 188 (P.G. 29, 577 A). Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Διάλογος μετὰ Πύρρον: P.G. 91, 348 C. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. 1, 2: Kottler II, 8 (P.G. 94, 792 B). Θεοδώρου Στουδίτου, Ἀντιρρητικός 1, 2: P.G. 99, 329 C ἐξ. 2, 4: P.G. 99, 353 D. Προβλήματα τινὰ πρὸς εἰκονομάχους: P.G. 99, 496 D ἐξ.: «Ἄλλος γὰρ λόγος θεολογίας, καὶ ἕτερος οἰκονομίας, ἐν οἷς οὐ τὰ αὐτὰ ἔστι δογματίζειν». Ἐπιστ. II, 158: P.G. 99, 1493 D ἐξ.

18. Πρβλ. Ἰωάν. 1, 18· Τιμ. 6, 16· Α' Ἰωάν. 4, 12.

19. Γρηγορίου Θεολόγου, Ὁμιλία, 28, 4: ΒΕΠ 59, 221 (P.G. 36, 29 CD).

20. Μεγάλου Ἀθανασίου, Λόγος κατὰ Ἑλλήνων 2: ΒΕΠ 30, 32 (P.G. 25, 5 CD· προβλ. καὶ 25, 69 AB).

21. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἀντιρρητικός 1, 2: P.G. 99, 329 C ἐξ.

22. Στωματεῖς 5, 12: ΒΕΠ 8, 146 (P.G. 9, 121 AB). Βλ. καὶ 5, 11-12: ΒΕΠ 8, 242 (P.G. 9, 397 C ἐξ.): «ἀσθενὴς γὰρ φύσει ὁ ἀνθρώπινος λόγος καὶ ἀδύνατος φράσαι θεόν, οὐ τοῦνομα λέγω ... οὐδὲ τὴν οὐσίαν (ἀδύνατον γάρ), ἀλλὰ τὴν δύναμιν καὶ τὰ ἔργα τοῦ θεοῦ».

23. Ὁμιλία 30, 17: ΒΕΠ 59, 262 (P.G. 36, 125 BC).

24. Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον: ΒΕΠ 65A, 143 (P.G. 44, 377 AB): Εἰς τὸ Ἄσμα τῶν ἁγμάτων 3: ΒΕΠ 66, 147 (P.G. 44, 820 D): «ἡ θεία φύσις πάσης ὑπέρκειται καταληπτικῆς διανοίας». Κατὰ Εὐνομίον Β': ΒΕΠ 67, 160 (P.G. 45, 937 C): «τὴν ἀπερινόητον τοῦ Θεοῦ φύσιν».

καὶ ὑπογραμμίζει «πάσῃ τῇ νοητῇ φύσει τῆς θείας οὐσίας τὴν γινώσκον ἀνέφικτον τῇ ἀποφάσει ταύτῃ διοριζόμενος. ...παντὸς νοήματος ... ἐν περὶνοίᾳ τινὶ καὶ στοχασμῷ τῆς θείας φύσεως γινομένου εἰδῶλον Θεοῦ πλάσσοντος καὶ οὐ Θεὸν καταγγέλλοντος». Καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς²⁵ συνοψίζει τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου πατερικὴ παράδοση λακωνικῶς στὴ γνωστὴ σὲ ὅλους φράση: «Ἄπειρον οὖν τὸ Θεῖον καὶ ἀκατάληπτον καὶ τοῦτο μόνον αὐτοῦ καταληπτόν, ἡ ἀπειρία καὶ ἀκαταληψία». Τέλος ὁ Θεόδωρος Στουδίτης²⁶, γνώστης ἐντρυβίης καὶ αὐτὸς τῆς εὐρύτερης πατερικῆς παραδόσεως, λέγει, ὅτι ὅλοι οἱ θεολόγοι ἀνεξαιρέτως ὁμολογοῦν τὸ Θεῖον «ἀπερίληπτον πάντῃ ... καὶ ἀπερίγραπτον».

Αὐτὸ ποὺ οἱ ἄνθρωποι περὶ Θεοῦ γνωρίζουν, σχετίζεται κατὰ τὴν κλασσικὴ ἔκφραση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου²⁷ ὅχι μὲ τὴν ἀπλὴ τοῦ Θεοῦ «οὐσία», ἡ ὁποία «μένει ἀπρόσιτος», ἀλλὰ περιορίζεται στίς ποι-

25. Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1,4: Kotter II, 13 (P.G. 94, 800 B).

26. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἀντιρρητικὸς 1, 2: PG 99, 329 C.

27. Μεγάλου Βασιλείου, Ἐπιστ. 234, 1: BEΠ 55, 283 (P.G. 32, 869 AB). Πρβλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, Ἀντιρρητικὸς εἰς τὴν Εὐνομίον ἔκθεσιν: BEΠ 68, 125-126 (P.G. 45, 524 AB): «Οἶδαμεν γὰρ ὅτι πάντων τῶν ὀνομάτων, δι' ὧν τὸ θεῖον διασημαίνεται, τινὰ μὲν ἐνδεικτικὰ τῆς θείας μεγαλωσύνης ἐστίν, αὐτὰ ἐφ' ἑαυτῶν λεγόμενα τε καὶ νοούμενα (τ. ἔ. ἄφθαρτος, ἀόρατος κ.λπ.), τινὰ δὲ ταῖς ὑπὲρ ἡμᾶς τε καὶ πᾶσαν τὴν κτίσιν ἐνεργείαις ἐπονομάζεται (τ. ἔ. οἰκτιρῶν, ἐλεήμων κ.λπ.)». Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς 6: BEΠ 66, 409 - 410 (P.G. 44, 1269 C-1272 B): «...τῆς θείας φύσεως ἀπαντάσματα (τ. ἔ. ἁγιασμός, καθαρότης), δι' ὧν ὁ Θεὸς ὁράται». Γρηγορίου Θεολόγου, Ὁμιλία 30, 19: BEΠ 59, 263 (P.G. 36, 128 AB). Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1,4: Kotter II, 13 (P.G. 94, 800 B): «ἐπὶ Θεοῦ, τί ἐστίν, εἰπεῖν ἀδύνατον κατ' οὐσίαν». Περὶ τῆς θείας ἐνεργείας εἰδικώτερα βλ. 1, 14: Kotter II, 42-43 (P.G. 94, 860 C): «Ἡ θεία ἔλλαμψις καὶ ἐνέργεια, μία οὐσα καὶ ἀπλὴ, καὶ ἀμερής, καὶ ἀγαθοειδῶς ἐν τοῖς μεριστοῖς ποικιλλομένη καὶ τοῖς πᾶσι τὰ τῆς οἰκείας φύσεως συστατικὰ νέμουσα, μένει ἀπλὴ πληθυνομένη μὲν ἐν τοῖς μεριστοῖς ἀμερίστως, καὶ τὰ μεριστὰ πρὸς τὴν ἑαυτῆς ἀπλότητα συνάγονσα καὶ ἐπιστρέφουσα. Πάντα γὰρ αὐτῆς ἐφίεται καὶ ἐν αὐτῇ ἔχει τὴν ὑπαρξιν. Καὶ αὐτὴν μὲν τοῖς πᾶσι τοῦ εἶναι, καθὼς ἔχει φύσεως μεταδίδωσιν καὶ αὐτὴ ἐστὶ τῶν ὄντων τὸ εἶναι, καὶ τῶν ζώντων ἡ ζωὴ, καὶ τῶν λογικῶς ὄντων ὁ λόγος, καὶ τῶν νοερῶν ὄντων ἡ νόσις. Αὐτὴ ὑπὲρ νοῦν οὐσα, καὶ ὑπὲρ λόγον, καὶ ὑπὲρ ζωὴν, καὶ ὑπὲρ οὐσίαν». Εὐθυμίου Ζιγαβνοῦ, Πανοπλία Δογματικὴ 3: P.G. 130, 132 A: «Μεθεκτὸς μὲν ὁ Θεὸς κατὰ τὰς μεταδόσεις αὐτοῦ (= τίς πρὸς τὸν κόσμον ἐνεργείας Του), ἀμέθεκτος δὲ κατὰ τὸ μηδὲν μετέχον αὐτῆς τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ἢ τῆς ζωῆς αὐτοῦ, ἢ τῆς σοφίας αὐτοῦ, ἢ τινος τῶν τοιούτων, ἅπερ ἔχει πάντα καθ' ὑπεροχὴν καὶ ἐξαιρέτως».

κίλες τοῦ Θεοῦ «ἐνέργειες», οἱ ὁποῖες «πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσιν».

Ἡ περὶ Θεοῦ γνώση τοῦ ἀνθρώπου κινεῖται λοιπὸν ἀποκλειστικὰ στὸ χῶρο τῆς «θεότητος», ἥτοι περὶ τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ ἔξω (περὶ τὴν θείαν ἐνέργειαν)²⁸, καὶ δὲν διεισδύει στὴν ἀπρόσιτη καὶ ἀπερινόητη τοῦ Θεοῦ φύση. Ἄλλωστε καὶ τὰ ὀνόματα, ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὲ σχέση μὲ τὸ Θεὸ καὶ ποὺ ἀπαντοῦν ἀκόμη καὶ στὴν Ἀγία Γραφή, περιγράφουν στὴν καλύτερη περίπτωσι «τὰ περὶ τὴν θείαν φύσιν» καὶ δὲν ἀποδίδουν τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει λίγο-πολύ καὶ γιὰ τὴ μυστικὴ θεωρία καὶ γνώση τοῦ Θεοῦ. Περιορίζεται κι αὐτὴ μόνον στὶς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ²⁹ καὶ δὲν ἐπεκτείνεται καὶ στὴν οὐσία Του. Οἱ θεῖες αὐτὲς ἐνέργειες δὲν εἶναι τίποτε

28. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ μὴ οἶσθαι λέγειν τρεῖς θεούς*: ΒΕΠ 68, 175 (P.G. 45, 124 D): «ἐνέργειαν σημαίνει καὶ οὐχὶ φύσιν τὸ τῆς θεότητος ὄνομα»· βλ. ἐπίσης ΒΕΠ 68, 176 (P.G. 45, 125 B-D). «Ὅταν δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψη ἡ διάκρισις μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, τότε προκύπτουν προβλήματα καὶ παρεξηγήσεις κατὰ τὴ σύγκρισιν μεταξὺ τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ὁποία προβαίνει ὁ Γρηγόριος»· βλ. π.χ. Ph. Böhner - E. Gilson, *Christliche Philosophie von ihren Anfängen bis Nikolaus von Cues*, Paderborn ³1954, σ. 113.

29. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ μὴ οἶσθαι λέγειν τρεῖς θεούς*: ΒΕΠ 68, 173-174 (P.G. 45, 121 A): «Ταῖς τῆς Γραφῆς ὑποθήκαις ἐπιδμενοι ἀκατονόμαστον τε καὶ ἄφραστον αὐτὴν (τ.ἔ. τὴν θείαν φύσιν) μεμαθήκαμεν καὶ πᾶν ὄνομα, εἴτε παρὰ τῆς ἀνθρωπίνης συνηθείας ἐξηρῆται εἴτε παρὰ τῶν Γραφῶν παραδέδοται, τῶν περὶ τὴν θείαν φύσιν νοουμένων ἐρμηνευτικὸν εἶναι λέγομεν, οὐκ αὐτῆς τῆς φύσεως περιέχειν τὴν σημασίαν». ΒΕΠ 68, 176 ἔξ. (P.G. 45, 105 A ἔξ.). Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον 3: ΒΕΠ 66, 146 -147 (P.G. 44, 820 C-821 A): «... ἡ θεία φύσις πάσης ὑπέρεκειται καταληπτικῆς διανοίας. Τὸ δὲ περὶ αὐτῆς ἡμῖν ἐγγινόμενον νόημα ὁμοιωμὰ ἐστὶ τοῦ ζητουμένου». Εἰς τὸν βίον Μωϋσέως: ΒΕΠ 65A, 159 (P.G. 44, 404 B): «ἴδιον δὲ γνώρισμα τῆς θείας φύσεώς ἐστὶ τὸ παντὸς ὑπερκεῖσθαι γνωρίσματος...». Κατὰ Εὐνομίου 3: ΒΕΠ 67, 327 (P.G. 45, 684 B): «Ὁ Θεὸς καθ' ἑαυτὸν εἶναι «ἐπέκεινα τοῦ Θεοῦ ..., ἐν τῇ αἰδίῳ μακαριότητι πρὸς οὐδὲν ὀριζόμενος». Τὴν ἀποψη, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι «ἐπέκεινα τοῦ Θεοῦ», ἡ ὁποία ὑπογραμμίζει ἐντονώτερον πάσης ἄλλης τὸ ἀνεπαρκὲς τῶν ἀνθρωπίνων ἐννοιῶν καὶ ὀνομάτων πρὸς περιγραφὴν τοῦ θείου, ἀποκαλεῖ ὁ E. v. Ivanka «einen ganz Kühnne Gedanken» (Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter, Einsiedeln 1964, σ. 159). Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Ὀμιλία 30*, 18-19: ΒΕΠ 59, 262 ἔξ. (P.G. 36, 125), παραπέμποντας σὲ μερικὰ χωρία τῆς Βίβλου (Ἐξ. 3, 14· Δευτ. 4, 24· Ἐβρ. 12, 29· Ἐξ. 20, 2· Ἠσ. 42,8 καὶ Ἐξ. 15,3), ἐκπροσωπεῖ τὴ γνώμη, ὅτι, ἂν σὲ τελευταία ἀνάλυσις ὑπάρχουν «μᾶλλον πῶς τῆς οὐσίας ὀνόματα», τότε τέτοια εἶναι οἱ ἐκφράσεις «ὁ ὢν» καὶ «ὁ Θεός». Ὅλες οἱ λοιπὲς κατηγορίαι ἀναφέρονται εἴτε στὴν «ἐξουσία» εἴτε στὴν «οἰκονομία» τοῦ Θεοῦ.

ἄλλο ἀπ' αὐτό, μέσῳ τοῦ ὁποίου ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται στὸν ἄνθρωπο καὶ ἐνώνεται μαζί του· εἶναι ἡ θεία θέληση, ἡ θεία δύναμη, ἡ θεία χάρις, ἡ θεία ἀγάπη, ὁ θεῖος φωτισμός, τὸ θεῖο φῶς καὶ γενικῶς εἰπεῖν τὰ θεῖα χαρίσματα καὶ πᾶσα δόση ἀγαθῆ. Οἱ θεῖες αὐτὲς ἐνέργειες εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός, πού δρᾷ μέσα στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία καὶ ἐνεργεῖ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δηλαδὴ τὸ «μυστήριον τῆς οἰκονομίας».

Τὸ μυστήριον τῆς οἰκονομίας περιλαμβάνει γι' αὐτὸ καὶ τὸ φυσικὸ καλούμενον τρόπο γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Δὲν πρόκειται ὁμῶς ἐν προκειμένῳ γιὰ κάποια διπλὴ ἀποκάλυψη (διὰ Χριστοῦ καὶ διὰ τῆς φύσεως) καὶ οὔτε γιὰ δύο ἰσάξιες καὶ τρόπον τινὰ αὐτόνομες πτυχὲς θεογνωσίας. Διότι οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, διὰ τῶν ὁποίων καὶ στίς ὁποῖες ὁ Θεὸς παρέχει τὴ δυνατότητα στὸν ἄνθρωπο νὰ ἐγγίσει τὰ κρᾶσπεδα τῆς ἀκαταληψίας Του, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαιρεθοῦν καὶ νοηθοῦν ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν οὐσία Του. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἱ ἐνέργειες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Θεὸ καὶ διακρίνονται, χωρὶς νὰ χωρίζονται ἀπὸ τὴ θεία φύση Του, γι' αὐτὸ εἶναι θεῖες, ἄκτιστες καὶ αἰδίες. Εἶναι –σύμφωνα μὲ τις ἀποφάσεις τῶν Συνόδων σχετικῶς μὲ τις «ἡσυχαστικὲς» λεγόμενες ἔριδες– «φυσικὴ τῆς θείας φύσεως ἐνέργεια» καὶ «κοινὴ ἐνέργεια φυσικὴ τῶν τριῶν ὑποστάσεων»³⁰. Ἡ κοινὴ αὐτὴ φυσικὴ ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος κορυφώνεται στὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν «ἀνακεφαλαίωσιν τοῦ μυστηρίου τῆς οἰκονομίας». Ἀληθινὴ ἀπὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου θεογνωσία ἀπορρέει συνεπῶς –τὸ τονίζω καὶ πάλιν– ἐκ τοῦ μυστηρίου τῆς οἰκονομίας, τὸ ὁποῖο ταυτοχρόνως καθιστᾷ δυνατόν καὶ τὴν κοινωνία μας μὲ τὸ Θεό.

Στὸ σημεῖον αὐτὸ δὲν θὰ ὑπείσέλθω σὲ περαιτέρω λεπτομέρειες ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς οἰκονομίας³¹ οὔτε θὰ ἐπεξηγήσω τὴ στενὴ καὶ ἄρρηκτη σχέση, πού ἔχουν οἱ «κατ' οἰκονομίαν» πράξεις τῆς Ἐκκλησίας μὲ αὐτό. Ἀντιθέτως ἐπιθυμῶ νὰ θίξω τρία μόνον σημεῖα, μὲ βάση τὰ ὁποῖα διαφαίνονται σοβαρὲς θεολογικὲς συνέπειες ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος, ὅτι ἔχει παραμεληθεῖ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θεο-

30. Βλ. τις ἀποφάσεις αὐτές: Ἱ. Καρμίρη, ΔΣΜν, τ. 1, σ. 354 ἐξ. ἰδιαιτέρως σ. 391 καὶ σ. 402.

31. Πρβλ. τὰ χωρία ὑπὸ τὸ λῆμμα «οἰκονία» παρὰ G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1961, σ. 940 ἐξ.

λογίας ἢ διάκριση μεταξὺ «δόγματος θεολογίας» καὶ «μυστηρίου οἰκονομίας», ἤτοι μεταξὺ «οὐσίας» καὶ «ἐνεργειῶν» τοῦ Θεοῦ.

1. Ἀρχίζω μὲ μία σόβαρη θεολογικὴ συνέπεια –ἢ μᾶλλον καλύτερα πρέπει νὰ τὴν ὀνομάσουμε ἀσυνέπεια καὶ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν ὀρθὴ πίστι– πὺ ἀπαντᾷ δυστυχῶς καὶ στὴν Ὁρθόδοξὴ Ἐκκλησία. Σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω διάκριση καὶ μὲ βάση τὴ διδασκαλία περὶ ἀκαταληψίας τοῦ Θεοῦ τονίζεται σταθερῶς καὶ ἐπιμόνως στὴν πατερικὴ παράδοση, ὅτι ἀπαγορεύεται ἡ εἰκονικὴ παράσταση τοῦ «φύσει καὶ παντελῶς ἄσωμάτου» Θεοῦ Πατρός. Ὁ χρυσὸς κανόνας, τὸν ὁποῖο διατυπώνει σχετικῶς ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Δυνάμεθα ποιεῖν εἰκόνας πάντων τῶν σχημάτων, ὧν εἶδομεν*»³². Ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτὸν καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἀοράτου καὶ ἀπεριγράπτου Πατρός ἀποτελεῖ κατὰ τὸν ἴδιον ἐκκλησιαστικὸ συγγραφέα «*ὄντως ἁμαρτίαν*»³³. Ἐξαίρεση δὲν ὑπάρχει κι οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ στηριχθεῖ θεολογικά. «Ἐξαίρεση» ἰσχύει μόνον γιὰ εἰκόνες, οἱ ὁποῖες ἔχουν συμβολικὸ περιεχόμενο καὶ ἀποδίδουν ἀγιογραφικὰ κείμενα, ὅπως π.χ. ἡ παράσταση τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ (Γεν. 18, 1 ἑξ.) ἢ τῆς σκηνῆς τῆς βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ (Μτ. 3, 13-17. Μκ. 1,9-11. Λκ. 3, 21-22. Ἰω. 1,32-34). Δὲν χρειάζεται, νομίζω, νὰ ἐπισηκύνω τὸ λόγο καὶ νὰ προσθέσω, ὅτι δυστυχῶς ἀπὸ τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν ἐμφανίζονται κατ' ἀρχὴν σὲ ρωμαιοκαθολικοὺς ναοὺς καὶ ἀργότερα καὶ σὲ ὀρθοδόξους παραστάσεις τοῦ Θεοῦ Πατρός. Ὁ Θεὸς Πατὴρ εἰκονίζεται ὡς γέροντας μὲ πολὺὰ κόμη. Ἡ παραπομπὴ πρὸς στήριξη τῆς παρεκκλίσεως αὐτῆς στὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ 7,9 (ὅπου γίνεται λόγος γιὰ «τὸν Παλαιὸν τῶν Ἡμερῶν») παραθεωρεῖ τὸ γεγονὸς, ὅτι στὸ χωρίο αὐτὸ δὲν ἀποκαλύπτεται ἡ Ἁγία Τριάδα ἢ ὁ Θεὸς Πατὴρ, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ ὄραση τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει δηλαδὴ χριστολογικὴ ἀναφορά.

2. Ἄν καὶ ἡ διάκριση μεταξὺ «δόγματος θεολογίας» καὶ «μυστηρίου οἰκονομίας», ἰδιαίτερος δὲ μεταξὺ «οὐσίας» καὶ «ἐνεργειῶν» τοῦ Θεοῦ, ἀνάγεται στὴν Ἁγία Γραφὴ καὶ στὴν πατερικὴ παράδοση³⁴,

32. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας* 3,24: Kotter III, 131 (P.G. 94, 1344 C).

33. Πρβλ. π.χ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας* 2,5: Kotter III, 71 (P.G. 94, 1288 AB. Βλ. καὶ 1,4: P.G. 94, 1236 C. 7: P.G. 94, 1237 C. 15: P.G. 94, 1244 C. 2,8: P.G. 94, 1289 BC. 11: P.G. 94, 1293 D. 3,2: P.G. 94, 1320 BC. 4: P.G. 94, 1321 D. 7: P.G. 94, 1328 B. 9: P.G. 94, 1329 CD. 10: P.G. 94, 1332 BC).

πολλοὶ θεολόγοι τῶν δυτικῶν Ἐκκλησιῶν, κυρίως τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ὑποστηρίζουν, ὅτι πρόκειται γιὰ «νεωτερισμὸ» τῆς Ὁρθοδοξίας. Πρὸ πάντων τὴν συνδέουν ἀποκλειστικῶς μὲ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ κι εἶναι γι' αὐτὸ εὐρέως γνωστὴ ὡς «παλαμισμὸς» (Palamismus). Βαθύτερη θεολογικὴ αἰτία γιὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ μὲν προφανῶς ὁ πολὺς Θωμᾶς ὁ Ἀκυνάτης³⁵, πού θεωρεῖ τὸ Θεὸ ὡς «καθαρὴ ἐνέργεια» (actus purus), ὅμως εἶναι ἀκατανόητο, ὅτι καὶ σήμερα ἀκόμη καὶ παρὰ τὶς ὑπάρχουσες ἐπιστημονικὲς ἐρευνες πολλοὶ μελετητὲς ἐμμένουν στὴν ἴδια ἄποψη. Ἐνδεικτικὰ μόνον ἀναφέρω τοὺς Martin Jugie³⁶, Endre von Ivánka³⁷, Bernhard Schultze³⁸, Hans-Georg Beck³⁹, Gerhard Podskalsky⁴⁰, Michael Kunzler⁴¹ κ.λπ.⁴².

34. Πρβλ. Γ. Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον*, Θεσσαλονίκη 1984. Κ. Savvidis, *Die Lehre von der Vergöttlichung des Menschen bei Maximus dem Bekenner und ihre Rezeption durch Gregor Palamas*, (VIOTh 5), St. Ottilien 1997, S. 161ff.

35. Summa Theologiae 1, 2, 3: P. Caramello τ. Rom 1952, σ. 15: «Deus est purus actus, non habens aliquid de potentialitate». Compendium Theologiae 28, 8-9: Tommaso, Opera omnia, τ. 42, Rom 1979, σ. 91.

36. *Les origines de la méthode d' oraison des hésychastes*, Échos d' Orient 30 (1931) 397-421. Palamas, ἐν.: Dictionnaire de Théologie Catholique, XI, στ. 1739, 1750, 1754 ἐξ.

37. Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter, Einsiedeln 1964, σ. 391 ἐξ., 394 ἐξ., 410 ἐξ.

38. *Die Bedeutung des Palamismus in der russischen Theologie der Gegenwart*, Scholastik 26 (1951) 390 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Palamismus, ἐν: LThk 2. Aufl, 7, στ. 1352-1353. Στὴν 3ῃ ἀνανεωμένη ἔκδοσι τοῦ LThK (1993 ἐξ.) δὲν ἐμπεριέχεται μὲν τὸ λήμμα «Palamismus», ἀλλ' ἡ λέξι «παλαμισμὸς» (καθ' ἑαυτὴν ἢ ὡς συνθετικὸ ἄλλων λέξεων) ἀπαντᾷ περισσότερες φορὲς, π.χ. κάτω ἀπὸ τὰ λήμματα Gregorios Palamas καὶ Hesychasmus.

39. *Humanismus und Palamismus* ἐν: Actes du 1er Congès d' Études Byzantines Ochride 1961, Belgrad 1963, τ. 1, σ. 63-82. *Kirche und theische Literatur im byzantinischen Reich*, München 21977, σ. 712, ὅπου ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 7. κεφαλαίου: «Das Zeitalter des Palamismus und der letzten Unionsversuche». Τοῦ αὐτοῦ, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, (Die Kirche in ihrer Geschichte D1), Göttingen 1980, σ. 218 ἐξ.

40. *Theologie und Philosophie in Byzanz*, München 1977, σ. 124 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, *Gregorios Palamas*, LThK 3η ἔκδ., τ. 4, στ. 1010.

3. Ἡ διαφορετική αὐτὴ τοποθέτηση ἀναφορικά μὲ τὴ διάκριση μεταξύ «οὐσίας» καὶ «ἐνεργειῶν» καὶ ἡ παραμέλησή της στὴ δυτικὴ θεολογία ἔχει ἄμεσες καὶ σοβαρὲς ἐπιπτώσεις ἐπὶ περισσοτέρων σημείων τῆς διδασκαλίας τους, ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνονται ἢ καλύτερα δὲν εἶναι γενικῶς γνωστά· π.χ. τὸ θέμα τῆς λεγόμενης φυσικῆς καὶ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, τὸ ζήτημα τῆς κοινωνίας μας μὲ τὸ Θεὸ καὶ τὰ περὶ δημιουργημένης καὶ ἀδημιουργήτου χάριτος (*gratia creata* καὶ *increata*) ἢ τέλος τὸ βασικὸ θέμα τῆς θεογνωσίας. Ἀρκοῦμαι στὸ σημεῖο αὐτὸ στὸ πρόβλημα τῆς θεογνωσίας, σχετικὰ μὲ τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἀναφερθῶ σὲ ἐπὶ μέρους παραδείγματα θεολόγων τῶν δυτικῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ θὰ περιορίσω τὸ λόγο στὴν ἐπίσημη Νέα Κατήχηση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας⁴³. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἡ Κατήχηση παραπέμπει κατ' ἀρχὴν στὴν πατερικὴ διάκριση μεταξύ «θεολογίας» καὶ «οἰκονομίας» (Ἀρ. 236· βλ. καὶ Ἀρ. 39 ἑξ.). Παραθεωρώντας ὁμως ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴ διάκριση μεταξύ «οὐσίας» καὶ «ἐνεργειῶν», ἐπεξηγεῖ τοὺς ὅρους «θεολογία» καὶ «οἰκονομία» ἐσφαλμένως καὶ παρουσιάζει σὲ τελευταία ἀνάλυση ὠρισμένες θέσεις θεογνωσίας, ποὺ

41. *Porta Orientalis. Fünf Ost-West-Versuche über Theologie und Ästhetik in der Liturgie*, Paderborn 1993· βλ. ἰδιατέρως τὸν ὅρο Palamismus στὸν Πίνακα πραγμάτων καὶ ὀνομάτων (σ. 785).

42. Πρβλ. J. M. Garrigues, *L' énergie divine et la grâce chez Maxime le Confesseur*, Istina 19 (1974) 276. Meyers Enzyklopädisches Lexikon, τ. 18, σ. 89: Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς «schuf die theologische Grundlegung des Hesychasmus ... Seine Hauptthese: Gottes Wesen und Wirken sind real unterscheidbar; daher ist auch möglich, das ungeschaffene Licht (Taborlicht zu schauen)». M. Petzolt, Palamismus, LMA, τ. 6, σ. 1630-1631. D. Wendenbourg, *Geist und Energie. Zur Frage der innergöttlichen Verankerung des christlichen Lebens in der byzantinischen Theologie*, München 1980, σ. 244 ἑξ. Ἡ Wendenbourg –σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς προαναφερθέντες ρωμαιοκαθολικοὺς θεολόγους– τονίζει μὲν, ὅτι ἡ διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἀπαντᾷ ἤδη στὴν πατερικὴ παράδοση τοῦ 4ου αἰῶνα, ὑποστηρίζει ὁμως ταυτοχρόνως, ὅτι ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀντικαθιστᾷ τὸ ρόλο τῶν τριῶν τῆς Ἁγίας Τριάδος προσώπων στὸ μυστήριό τῆς οἰκονομίας διὰ τῶν ἐνεργειῶν. Πρβλ. ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἐπιτυχεῖ κριτικὴ τοῦ G. Martzelos, *Der heilige Gregor Palamas und die moderne westliche Theologie*, EIKO-SIΠENTAETHPIKON Ἀφιέρωμα στὸν Μητρ. Νεαπόλεως καὶ Σταυρουπόλεως κ. Διονύσιο, Νεάπολη-Θεσσαλονίκη 1999, σ. 497-511.

43. *Katechismus der Katholischen Kirche*, München κ.λπ. 1993. Πρβλ. τὴ μελέτη μου: Θ. Νικολάου, Ἡ Νέα Κατήχηση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἑξ ἐπόψεως ὁρθοδόξου (Ἀνάτυπο ἐκ τοῦ περιοδικοῦ Ἐκκλησίας 73, 1996), Ἀθήνα σ. 19 ἑξ.

εἶναι ἀρκούντως προβληματικές· γράφει ἐπὶ λέξει: «Διὰ τῆς «οἰκονομίας» ἀποκαλύπτεται ἡ «θεολογία»· καὶ ἀντιθέτως διὰ τῆς «θεολογίας» διασαφηνίζεται ὁλόκληρη ἡ «οἰκονομία». Τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴν ἐσώτερη οὐσία Του (*sein inneres Wesen*) καὶ τάνάπαλιν τὸ μυστήριον τῆς ἐσώτερης οὐσίας Του μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε καλύτερα ὅλα τὰ ἔργα Του» (Αρ. 236)⁴⁴.

3. Πίστις καὶ λόγος

Κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας πίστις καὶ λόγος δὲν ἀποτελοῦν δύο ἀντίθετες καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες δυνάμεις. Ἀντιθέτως ὁ λόγος σὲ σχέση μετὰ τὴν πίστιν ἐκτιμᾶται θετικά. Καὶ τοῦτο γιατί δὲν εἶναι μόνον εἰκόνα τοῦ θείου Λόγου, ἀλλ' ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ μιὰ ἀνάλογη λειτουργία μετὰ ἐκείνην τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου. «Ὅσοι γι' αὐτὸ ἐβίωσαν πρὸ Χριστοῦ «μετὰ λόγου» εἶναι χριστιανοί.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ Χριστὸν διατηρεῖ ὁ λόγος τὸ γνωστικὸ καὶ παιδαγωγικὸ ρόλο του. Ὁ λόγος, ὅπως καὶ ἡ φιλοσοφία γενικώτερα, δὲν καθιστοῦν ἀσφαλῶς «δυνατωτέραν ... τὴν ἀλήθειαν», ἀλλ' ἀποδυναμώνουν τυχόν σοφιστικὰ ἐπιχειρήματα καὶ ἀποκρούουν «τὰς δολεράς κατὰ τῆς ἀληθείας ἐπιβουλὰς» καὶ ἀποβαίνουν ἔτσι «φραγμὸς ... καὶ θριγκὸς ... τοῦ ἀμπελῶνος», ὅπως γράφει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς⁴⁵.

44. Πρβλ. ἐπίσης *Katechismus der Katholischen Kirche*, München κ.λπ. 1993, Ἀρ. 237: ὅτι ὁ Θεὸς «στὸ ἔργο τῆς δημιουργίας Του καὶ τὴν ἀποκάλυψή Του κατὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκην ἄφησε ἔχνη τῆς τριαδικῆς Του ὑπάρξεως. Ἀλλὰ ἡ ἐσώτατη οὐσία Του ὡς Ἁγία Τριάδα ἀποτελεῖ ἓνα μυστήριον, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀπρόσιτον στὴ λογικὴ καὶ τὸ ὁποῖο πρὶν τὴν ἐνανθρώπωση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἦταν ἐπίσης ἀπρόσιτον στὴν πίστιν τοῦ Ἰσραὴλ».

45. Στρωματεῖς, 1, 20: ΒΕΠ 7, 276 (P.G. 8, 817 A). Βλ. καὶ 1,5: ΒΕΠ 7, 245 (P.G. 8, 720 A): Μὲ ἀναφορὰ στὸ χωρίο Παρ. 4, 8-9 ὁ Κλήμης ζητεῖ τὴν «περιχαράκωσιν» τῆς «σοφίας» καὶ συνεχίζει: «ἐπεὶ καὶ σὺ τῷ θριγκῷ ὑπεροχυρώσας αὐτὴν διὰ φιλοσοφίας καὶ πολυτελείας ὁρθῆς ἀνεπίβατον τοῖς σοφισταῖς τηρήσας». Πρβλ. περισσότερα, ἰδιαίτερος ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ προέλευσιν τῶν ὄρων αὐτῶν, Θ. Νικολάου, *Ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια καὶ ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα*, Κληρονομία 11 (1979) 78, σημ. 92. Βλ. καὶ Th. Nikolaou, *Die Rolle der Philosophie in der griechischen Patristik. Einige grundgedanken*, MThZ 48 (1997) 307 ἐξ.

Ίδιαίτερος αποδίδουν οί Πατέρες στο λόγο μετά τήν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ τήν ἐξῆς διπλῇ ἀποστολή: *Πρῶτον*, ἀσχολεῖται καί μέ τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, οἱ ὅποιοι δέν καλύπτονται ἀπό τή θεία ἀποκάλυψη. Εἶναι γνωστοί οἱ λόγοι τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, μέ τοὺς ὁποίους προτρέπει μέ ἐκπληκτικὴ ἐλευθερία σκέψεως τὴ λογικὴ καὶ φιλόσοφο ἐνασχόληση μέ πολλὰ θέματα: «*Φιλοσόφει μοι περὶ κόσμον ἢ κόσμων, περὶ ὕλης, περὶ ψυχῆς, περὶ λογικῶν φύσεων βελτιόνων τε καὶ χειρόνων, περὶ ἀναστάσεως, κρίσεως, ἀνταποδόσεως, Χριστοῦ παθημάτων. Ἐν τούτοις γάρ καὶ τὸ ἐπιτυγχάνειν οὐκ ἄχρηστον, καὶ τὸ διαμαρτάνειν ἀκίνδυνον*»⁴⁶. Ἡ ὑπεράσπιση αὐτῇ τῆς ἐλευθερίας σκέψεως καὶ λόγου εἶναι ἰδιαίτερος ἀξιοπρόσεκτο στοιχεῖο, ἂν ἀναλογισθοῦμε, ὅτι ὠρισμένοι θεολόγοι καὶ ἐκπρόσωποι τῶν Ἐκκλησιῶν διατυπώνουν μερικές φορές δογματικές λύσεις καὶ γιὰ θέματα, τὰ ὅποια εἶναι καθαρῶς ἐπιστημονικά (κλασσικά παραδείγματα στὴ Δύση τὸ τοῦ Γαλιλαίου καὶ στὴν Ἀνατολή τὸ τοῦ ἡμερολογίου) ἢ συνδέονται καὶ μέ κοινωνικές καὶ ἄλλες ἐξελίξεις τῆς ἀνθρωπότητας (π.χ. ἡ συγκεκρωμένη σύγχρονη διατύπωση καὶ προβολὴ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων). *Δεύτερον*, ἡ κατὰ λόγον ἐπιστήμη καταξιώνει καὶ ἐρμηνεύει μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ τὴν πίστη, ποὺ ἀξιώνει ὁ περὶ Θεοῦ λόγος. Ὡς ἐπιμείνουμε ὅμως λίγο στὸ σημεῖο αὐτό: Λόγω τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ τῆς χαρακτῆρα ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια εἶναι ὄριστική καὶ ἀναλλοίωτη, ἀπαιτεῖ ὥς ἐκ τούτου τὴ σωτήρια πίστη, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀληθῆ γνῶση. Πρὸς ὑπεράσπιση τῆς ἀληθοῦς γνώσεως οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες καὶ συγγραφεῖς στρέφονται δικαίως ἐναντίον ἐκείνων, ποὺ, ἐπειδὴ θεωροῦν ἑαυτοὺς «*εὐφρεῖς*», ἀξιώνουν «*μήτε τῆς φιλοσοφίας ἄπτεσθαι μήτε τῆς διαλεκτικῆς ... μόνην δὲ καὶ ψιλὴν τὴν πίστιν ἀπαιτοῦσιν*». Ὅμως τέτοιοι πιστοὶ μοιάζουν μέ ἀμπελουργοὺς, ποὺ ἔχουν «*εὐθύς ἐξ ἀρχῆς*» τὴν ἀξίωση νὰ τρυγήσουν, χωρὶς νὰ ὑποβληθοῦν σὲ ὅποιοδήποτε κόπο (χωρὶς δηλαδὴ νὰ κλαδεύσουν, νὰ σκάψουν καὶ νὰ ἐπιμεληθοῦν γενικὰ τὸ ἀμπέλι)⁴⁷. Ὅπως ὅμως ὁ τρυγητῆς προϋποθέτει τὴ φροντίδα τοῦ ἀμπελιοῦ, ἔτσι ὑπάρχει στενὴ ἀλληλοεξάρτηση πίστεως καὶ γνώσεως· σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀγόμεθα ἀπὸ

46. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος ΚΖ*, 10: ΒΕΠ 59, 218 (PG 36, 25 Α).

47. *Στρωματεῖς* 1, 9: ΒΕΠ 7, 252 (PG 8, 740).

τὴν πίστιν στὴ γνώση καὶ ὄχι ἀντιστρόφως⁴⁸. Ἀπορρίπτεται τοιοῦτοτρόπως τόσο τὸ «πίστευε καὶ μὴ ἐρεῦνα» ὅσον καὶ τὸ «ἐρεῦνα καὶ πίστευε» καὶ καταφάσκειται τὸ ἀξίωμα «πίστευε καὶ ἐρεῦνα».

Τὸ ἀξίωμα αὐτὸ, ποὺ ἄπτεται ἀμέσως τοῦ θέματος τῆς σχέσεως πίστεως καὶ λόγου, διαδηλώνει τὴν πεποίθηση, ὅτι ἡ πίστις δὲν ἀποκλείει τὴ γνώση. Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας εἶναι πάντοτε καθήκον τοῦ λόγου· αὐτὸ βεβαίως δὲν σημαίνει ἀποδέσμευση καὶ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν παραδεδομένη ἀλήθειαν. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς διατύπωσε κατὰ τὸν ἐξῆς μοναδικὸ καὶ ἀπαράμειλον τρόπο τὴν ἀλήθειαν αὐτή: «Πρῶτον μὲν οὖν ἀπάντων, οἷόν τινα τρόπῳ, ἢ θεμέλιον τῷ λογισμῷ καταπῆξας, τὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεοσμοθεσίας συντήρησιν, δι' ἧς σωτηρία προσγίνεσθαι πέφυκε, τοῦ λόγου τὴν βαλβίδα ἠνέφξα, καὶ τοῦτον, ὥσπερ ἵππον εὐχάλινον, τῆς ἀφετηρίας παρώρμησα»⁴⁹. Ἐὰν θὰ θέλαμε νὰ διευκρινίσουμε αὐτὴ τὴν εἰκόνα, θὰ μπορούσαμε νὰ παρομοιάσουμε ἴσως τὸ ρόλο πίστεως καὶ λόγου μὲ τὰ δύο ἄλογα, ποὺ σύρουν μία ἅμα καὶ ἔχουν σημαντικὰ καθήκοντα· μόνον ὅταν ἐκπληρώνονται αὐτὰ τὰ καθήκοντα καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὰς (πίστις καὶ λόγος), δημιουργεῖται ἡ σωτηρία γνώσης, ἡ ὁποία δὲν ἀρνεῖται τὴν προτεραιότητα τῆς πίστεως, ἀλλὰ ταυτόχρονα δὲν παραιτεῖται ἀπὸ τὴ λογικὴ, φιλοσοφικὴ κατοχύρωση καὶ ἐξηγηση.

Ἡ τοποθέτησις αὐτὴ τῶν Πατέρων ἐμφανίζεται σήμερον – ἰδιαίτερος στὴ δυτικὴ θεολογία, ἀλλ' ὅχι μόνον ἐκεῖ – συχνὰ πολὺ προβληματικῇ. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Διαφωτίσεως (Aufklärung) καὶ ἐντεῦθεν ἔχει ἐπέλθει αὐστηρὸς διαχωρισμὸς μεταξὺ πίστεως καὶ λόγου. Ὡς γνωστὸν, στὸ ἐπίκεντρο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ ὁποῖος δικαίως κατ' ἀρχὴν ἐστράφη ἐναντίον τῶν καταπιέσεων τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ μέρους τοῦ μεσαιωνικοῦ χριστιανισμοῦ, βρίσκεται ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ χειραφέτησί του ἀπὸ κάθε αὐθεντίας καὶ μάλιστα τὴν ἐκκλησιαστικὴν. Αὐτὸ σημαίνει ἀπόρριψη τῆς πίστεως στὰ ἀκατανόητα ἐκκλησιαστικὰ δόγματα καὶ διάδοσις ἰδεῶν, ποὺ πηγάζουν μόνον ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο λόγο (Rationalismus). Ἔτσι ἡ Διαφώτισις παραθεώρησε

48. Στωματεῖς 5,1: ΒΕΠ 8, 110 (P.G. 9, 9A): «οὔτε ἡ γνώσις ἄνευ πίστεως οὐθ' ἡ πίστις ἄνευ γνώσεως ... ἐκ πίστεως γὰρ εἰς γνώσιν».

49. Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας 1, 2: Kotter III, 66 (P.G. 94, 1233 A).

τὴν ἀξίωση τῆς θρησκείας σχετικὰ μὲ ὑπερφυσικὲς καὶ ὑπὲρ λόγον ἀλήθειες καὶ περιέωρισε τὸ ρόλο τῆς στὴν ἠθική. Ὁ πολὺς ἐπὶ παραδείγματι Emmanuel Kant⁵⁰ λέγει χαρακτηριστικά, ὅτι «ἀπὸ τῆ διδασκαλία περὶ Τριάδος, ἂν τὴν πάrouμε κατὰ γράμμα, δὲν ἀπορρέει ἀπολύτως τίποτε γιὰ τὴν πρακτικὴ πλευρὰ (τῆς ζωῆς)».

Μὲ τὴν ἐξέλιξη αὐτῇ στὴ Δύση σχετίζεται ἡ μομφή, πού ἐκφράζουν μερικοὶ δυτικοὶ θεολόγοι, πρὸς τὴν Ὁρθοδοξία, ὅτι δηλαδὴ δὲν γνώρισε διαφώτιση καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχει κάνει μεγάλη πρόοδο στὴ θεολογία τῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ κατηγοροῦν ὁρθόδοξοι θεολόγοι τὴ Δύση γιὰ ὑπερτονισμό τοῦ λόγου στὴ θεολογικὴ ἔρευνα καὶ ἐξορθολογισμό τῶν ἄρθρων τῆς πίστεως. Καὶ τίς δύο αὐτὲς τάσεις τίς διακρίνει ὁμως μονομέρεια.

Τὴ μονομέρεια αὐτὴ αἶρει ἡ σχέση πίστεως καὶ λόγου, γιὰ τὴν ὁποία ὁμιλοῦν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Διότι μὲ βάση τὴ σχέση αὐτὴ καταφάσκειται κατ' ἀρχὴν τὸ γεγονός, ὅτι ἡ θρησκεία μὲ τὴν ἀποκεκαλυμμένη ὑπερφυσικὴ τῆς ἀλήθεια ἀποτελεῖ –καὶ ἐν ὄψει τῆς τρίτης χιλιετίας– ἓνα ἀναντικατάστατο καὶ ἀναγκαῖο παράγοντα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Διότι πίστη καὶ λόγος προσπορίζουν στὸν ἄνθρωπο πρὸ πάντων τὴ σωτήρια γνώση, ὅτι τὸ δόγμα περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος δὲν εἶναι κάτι, πού χρειάζομαστε ἀπλῶς γιὰ τὴν «ταυτότητά» μας, ἀλλ' ὅτι πολὺ περισσότερο πρόκειται γιὰ τὴν κατ' ἐξοχὴν ἀλήθεια τῆς χριστιανικῆς μας πίστεως. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ κατέχει στὴν καθημερινή μας ζωὴ ὑψίστη σημασία, ἀφοῦ μόνον ἡ πίστη σ' αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ στὴ μέλλουσα ζωὴ καὶ στὴ δόξα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

50. *Der Streit der Fakultäten*, Cassirer (Hg.), Werke, Bd. 7, σ. 349: «Aus der Dreieinigkeitslehre nach den Buchstaben genommen läßt sich schlechterdings nichts fürs Praktische machen...».